

Жұмаділ А., Рамазанова А.
**XVI-XVII ғғ. Қазақ хандығының
дипломатиялық қатынастары
тарихының мәселелері**

Zhumadil A., Ramazanova A.
**The problems of the Kazakh
khanate's history of diplomatic
relations in the XVI-XVII
centuries**

Жұмадил А., Рамазанова А.
**Проблемы истории
дипломатических отношений
Казахского ханства
в XVI-XVII веках**

Аталмыш мақалада Қазақ хандығы құрылуының алғашқы кезеңдерінен бастап халықаралық аренаға тең құқықты субъект ретінде шыққан уақытындағы Ресей, Орталық Азия елдері секілді алып көршілерімен белсенді дипломатиялық қызметіне шолу жасалып, сол кездегі хандықаралық дипломатиялық байланыстардың жүзеге асырылу барысы мен тәсілдеріне мысалдар келтіріледі. Сонымен қатар, басым назар мемлекет қауіпсіздігі мен сыртқы саяси курсты жүзеге асыру мақсатындағы көршілес елдермен дипломатиялық қызметтің ұйымдастырылуының тұжырымдамалық негізінің қалыптасуы мен дамуына аударылады. Осы тұста XVI-XVII ғғ. Қазақ хандығында басты дипломат рөлін атқарған хандардың көршілес елдермен сыртқы сауда, экономикалық және саяси қатынастарды іске асырудағы рөлі мен қызметі атап өтіледі.

Түйін сөздер: дипломатия, Қазақ хандығы, сыртқы саясат, сауда, экономика, Орталық Азия, елшілік, келіссөз, қақтығыс.

This article provides an overview of the active diplomatic activity of the Kazakh Khanate with the neighboring countries of Central Asia and Russia since its foundation and prior to becoming a full-fledged subject in the international arena, given examples of approaches and implementation of diplomatic relations between the khanates of that time. Also focuses on formation and development of the conceptual bases of the organization of diplomatic activity with a view to the implementation of external policy and security. At this point, emphasized the Khan's role and activity as the chief diplomat of the Kazakh Khanate in the XVI-XVII centuries in the implementation of economic, trade and political ties with neighboring countries

Key words: diplomacy, Kazakh khanate, foreign policy, trade, economy, Central Asia, embassy, negotiation, conflict.

В данной статье дается обзор активной дипломатической деятельности Казахского ханства с соседними странами Центральной Азии и Россией со времени его основания и до становления полноправного субъекта в международной арене, приведены примеры подходов и осуществления дипломатических отношений того времени между ханствами. А также главное внимание уделяется формированию и развитию концептуальных основ организаций дипломатической деятельности в целях осуществления внешнего политического курса и безопасности государства. На этом месте подчеркивается роль и деятельность хана как главного дипломата Казахского ханства в XVI-XVII вв. в осуществлений экономических, торговых и политических связей с соседними странами.

Ключевые слова: дипломатия, Казахское ханство, внешняя политика, торговля, экономика, Центральная Азия, посольство, переговоры, конфликт.

**XVI-XVII ҒҒ. ҚАЗАҚ
ХАНДЫҒЫНЫҢ
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ
ҚАТЫНАСТАРЫ
ТАРИХЫНЫҢ
МӘСЕЛелЕРІ**

Белгілі тарихшы І. Қозыбаев өзінің «Қазақстан дипломатиясы: тарихтан тағылым» атты кітабында: «Тәуелсіз Қазақстан өз дипломатиясының алғашқы онжылдығын шығарып салуда. Алайда оның өз шежіресі бар. Өткенмен үйлестік әркез біршама болғандығы белгілі. Десек те, егер біз және біздің ұрпақтарымыз өткенге баға беруде тек бүгінгі жетістіктеріміздің тұрғысынан ғана қарайтын болсақ, қатты қателескеніміз. Дәстүрлер сабақтастығының үзілуі де осыдан шығар...» деп жаза отырып, қазақстандық дипломатия тарихын келесідей кезеңдерге бөлген:

- 1) Қазақ хандықтары кезеңі;
- 2) Отарлық тәуелділік кезеңі;
- 3) Алаш-Орда кезеңі;
- 4) Кеңестік кезең;
- 5) Тәуелсіздік кезеңі [1, 31 б.].

Біздің қарастырғалы отырғанымыз, қазақстандық дипломатияның алғашқы кезеңі, яғни Қазақ хандығының дипломатиясы болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақ хандығының дипломатиялық қатынастарын зерттеу отандық тарихтың айтарлықтай өзекті ғылыми бағыты болып табылады. Ең алдымен, көшпенді халықтардың мемлекеттігі тұрғысынан, сыртқы саясат пен халықаралық қатынастар мемлекеттік басқарудың маңызды және ажырамас бөлігі саналады. Сол себептен де мемлекет болып қалыптасу, өмір сүруі мен тәуелсіздігі тарихындағы олардың ықпалын бағаламауға болмайды.

Сонымен қатар, Қазақ хандығының жекелеген көшпенді және отырықшы-жер иеленуші мемлекеттермен байланыстарының тарихына қатысты қарама-қайшы мәліметтер жиналып қалғандықтан оларды қорытындылап, бір жүйеге келтіретін уақыт келіп жетті. Мәселенің тарихнамалық маңыздылығы да осыған саяды.

Қазіргі түсініктегі толыққанды халықаралық қатынастар біздің мемлекетімізде тек XX ғасырдың соңғы онжылдығында басталды. Соңғы жиырма жылдағы республиканың халықаралық қатынастарын зерттеу методологиялық тұрғыдан өткен ғасырлардағыдан әлдеқайда жеңілрек. Бүгінгі халықаралық қатынастар санаттары стандартты, мемлекет фе-

номенінің түсінігі мен оның сипаты әмбебап болып табылады. Қазақ хандығының халықаралық қатынастары және оның сипаттамаларын зерттеуде айтарлықтай көптеген мәселелерді шешуге тура келеді. Олардың бірқатарын санамалап көрейік. Ең біріншіден, қалыптасу кезеңінде хандық территориясы біртіндеп кеңейген, ал шекаралары болса жылжымалы болып, Қазақстан кеңістігінің кейбір бөліктері халықаралық басымдықтары бір-бірімен сәйкес келмеген әр түрлі иеліктер құрамына кірген. Екіншіден, басым бөлігі мал шаруашылығымен айналысқан халқы да көшпелі тұрмыс кешкен. Хандық тұрғындарының құрамы өзгеріп, билеушілер көрші тайпаларды өздеріне қосқан. Тайпалық одақтар мен олардың тұрақты ірі бірлестіктері арасындағы байланыстарды халықаралық қатынастардың бейнесі ретінде қарастыруға болады. Басқаша айтқанда, халықаралық қатынастар сипаттамасы мемлекеттің генезисімен тікелей байланысты. Төртіншіден, егер құрылу уақытын он бесінші ғасырдың екінші жартысында деп есептейтін болсақ, Қазақ хандығының тарихы бес ғасырдан асады. Дала билеушілері көршілес халықтармен ауқымды халықаралық қатынастарға ие болған, осы тұста тарихшылардың алдында қазіргі Қазақстан шекарасынан тыс халықтарды билеген тұлғалармен елшілік, сауда және мәдени байланыстарды сипаттау кезінде қиындықтар туындайды.

Аталмыш сұрақтар зерттелмеді деп айтуға болмайды. Әрбір кезең және жекелеген мемлекеттік құрылымдар тарихының авторлары мәліметтеріне қарай олардың сыртқы саяси қызметін қарастырды. Ендігі кезекте көшпенді мемлекеттер халықаралық қатынастарының құрылуындағы ортақ және ерекше қырларын, дипломатиясы мен дипломатиялық институттарын бөліп көрсету қажет [2].

Қазақ дипломатиясы ежелгі түріктер мен алтынордалықтар секілді бастамашыларының бай қорынан тұратын тәсілдері мен әдістеріне сүйенген. Шығыста әрқашан да дипломаттар мен елшілердің кәсіби шеберлігі жоғары бағаланғаны белгілі. Мысалы, атақты ортаазиялық ойшыл Ходжа Самандар Термези, елші жүз өжет әскердің көмегімен шеше алмайтын істерді тындырады деп есептеген. Дипломаттарға артылған міндеттер мен дипломатиялық рәсімдердің ғасырлар өткен сайын өзгерістерге ұшырап отырғандығын атап өту керек. Қазақ хандығы қалыптасуының ауыр талаптарында мемлекетаралық қарама-қайшылықтарды күш көрсету

жолдарымен шешу басымдық танытқанымен, уақыт өте келе ол одақтастар табу, бейбітшілік жөнінде келіссөздер жүргізу секілді дипломатиялық шаралармен толықтырылған. Қазақ қоғамының ішкі негіздерін нығайту, мемлекеттілікті дамыту мақсатына хандардың заңнамалары бағытталған. Мысалы, Қасым ханның «Қасқа жолы», Хақназардың «Ақ жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуекелдің «Жеті жарғысы». Соның ішіндегі, билеуші Қасым ханның есімімен халықаралық байланыстардың этикеті мен заңдылықтары айтылған елшілік дәстүрі туралы арнайы тарауға ие «Қасым ханның қасқа жолы» аталатын заңдар жинағы байланысты. Билеушілерінің бұйрықтарын орындаған елшілер бала кезінен хат тануға және араб, шағатай, парсы тілдеріне үйретілген білімді адамдар болған. Халықаралық байланыстар сипатының күрделену мөлшеріне орай қазақ дипломаттары дипломатиялық тәжірибенің династия аралық неке, сауда және бітімгершілік келісімдерін жасау, одақтастар табу, шетелдік сарайларға сыйсыпат ұсыну, сенім грамоталарымен алмасу секілді әр түрлі тәсілдері мен әдістерін қолданған. Сол кезеңдегі қазақ елшілерін дипломатиялық тілдесу өнеріне ие болуы ерекшелеп тұрған. Елшілер шешен, өз жауаптарында нақты болғандығын табылған ресми құжаттар дәлелдеп отыр [3].

Қазақ хандығы XV ғ. – XVIII ғасырдың басында егеменді мемлекет және халықаралық-құқықтық аланда басқа мемлекеттермен мойындалған субъект ретінде өмір сүрді. Бұл Батыс, сондай-ақ Шығыс мемлекеттерімен дипломатиялық қатынастары жөніндегі дерек мәліметтерінде расталады [4].

Әсіресе, XVI-XVII ғасырлар аралығы Қазақстан тарихындағы қазақ мемлекеттігінің нығайып, қазақтардың тарихында айрықша рөл ойнаған көршілес елдер және олардың халықтарымен белсенді әскери-саяси, сауда және мәдени байланыстарының уақытымен сәйкес келетін ерекше кезең саналады [5].

Қазақтардың көрші халықтармен тарихи-мәдени байланыстары әр түрлі формаларға ие болған. Осылардың ішінде аталмыш байланыстарды зерттеудің екі басты құрамдас бөлігін атап көрсетуге болады. Олардың біріншісі – мәдени, екіншісі – әлеуметтік.

XV-XVII ғғ. Қазақ халқының тарихы Орталық Азия халықтарымен тығыз әрі жан-жақты байланыстар дамыды және олардың даму жолдары бірде әскери қақтығыстармен шиеленісіп, бірде ынтымақтастық және достық кезеңдерімен алмастырылып отырды. Қазақстан,

Орта және Орталық Азия халықтарының өзара байланыстары ежелден бастау алады. Бұл сыртқы саяси байланыстарда да, өзара сауда айырбасында да көрініс тапты. Сауда, сауда жолдарының тарихы бойынша далалық аймақтарға жасалған экспедиция материалдары Қазақстанның Батыс және Шығыс мәдениеттерінің өзара ықпалдасу және өзара байыту жолдарында байланыстырушы буын, көпір болғандығын дәлелдейді. XVI-XVII ғғ. Қазақстанның саяси және сауда қарым-қатынастары Орта азиялық хандықтармен қатар, Үндістан, Ауғанстанмен айтарлықтай кеңейіп, сауда-дипломатиялық елшіліктермен алмасу орын алады. Қазақстан және аталмыш елдер арасында елшілік алмасу, шын мәнісінде, сауда байланыстарының формасы болды [5, 176 б.].

Қазіргі таңдағы Қазақстанның да, Орталық Азияның да территориясын қиып өткен Ұлы Жібек жолының арналарын зерттеуге үлкен мән беріліп отыр. Оған қоса, дәл осы XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап аталмыш жол жаңа импульске ие болған. XVI-XVII ғғ. жазба деректерінен Қазақстан арқылы Қытай, Үндістан және Орталық Азияны байланыстырған сауда жолдары да орналасып, бұл жерлерден қажылыққа баратын адамдар мен әскери жасақтар өткендігі белгілі. Сауда Астрахан мен Маңғышлақ арасындағы Каспий арқылы теңіздік жолмен де, Каспийдің солтүстік жағалауы, Бұхара, Хиуа арқылы құрлықтық жолмен де жүзеге асырылды. Алайда, шығыс деректерінде аталмыш сауда деңгейі туралы ақпараттар қамтылмаған. Десек те, шығыс авторларының өзге мәліметтері сауда байланыстарының жиілігі жөнінде айтуға мүмкіндік береді. Расымен қазақтар мен көрші халықтар арасындағы сауда соғыс пен дау-дамайлар кезінде де үздіксіз жүріп отырды, бірақ соңғысы оның дамуына айтарлықтай кедергі келтірді [5, 177 б.].

Қазақ хандығының ортаазиялық хандықтармен өзара байланыстары әртүрлі сипатта орын алғандығын жоғарыда атап өткен болатынбыз, яғни әскери қақтығыстар мен өзара шабуыл кезеңдері сауда керуендері дамыған тату көршілік байланыстардың кезеңімен кезектесіп жүрді. XVI-XVIII ғғ. деректерінде қазақ хандарының Хиуа, Бұқара, Қоқанд және т.б. арасындағы дипломатиялық келіссөздер жөнінде мәліметтер кездеседі [5, 180 б.].

Сонымен қатар, XV-XVIII ғғ. тарихтың әр кезеңіне шет елдермен халықаралық дипломатиялық және сауда-экономикалық байланыстардың дамуында үлкен рөл атқарған хандар мен сұлтандарды бөліп көрсетуге болады. Ол кез-

дегі дипломатиялық тәжірибе өз уақытындағы қажеттіліктерге орай қарыштап отырған [6].

Мысалы, Қазақ хандығының белсенді сыртқы саясатының бастауы жоғарыда атап өткен Қасым ханның (1511-1518) билеген тұсында жасалды және сыртқы саяси тұжырымдамасының ең басты мақсаты пайдаға қол жеткізу еді. «Пайда» сөзінің астында жаңа жерлерді басып алу түсіндірілді, себебі мемлекеттің сыртқы саяси мүдделері оның территориялық жағдайымен анықталатын болған. Сондықтан Керей мен Жәнібектен бастап, әрбір қазақ билеушісі жаңа территорияларды жаулауға және жаңа шекаралар сызуға ұмтылған [7].

Жалпы, Қасым ханның билікке келуі Қазақ хандығының саяси жағдайында оң өзгерістерге жол ашты, ең алдымен Шайбанидтер мемлекетімен күреске байланысты. Қасым хан басқаруының алғашқы жылдары Қазақстан және Орталық Азия тарихында хан билігінің күшеюіне септігін тигізген маңызды оқиғалар орын алады. Шығыс Дешті Қыпшақтан Хорезм территориясына шайбанид Береке сұлтанның ұлдары Елбарыс пен Белбарыс бастаған «өзбек» тайпаларының соңғы үлкен бөлігі кетеді. Дерек мәліметтерінің сарапталуы нәтижесі көрсеткендей, аталмыш оқиға 1512 жылдың екінші жартысында болған. Бұл оқиғалардың қорытындысы ретінде Орталық Азияда шайбанидтердің екі мемлекеті іргесін қалайды. Ал, осы шайбанид Елбарыс пен Белбарыстың аластатылуына қазақтар себепкер болды деп топшылауға болады. Өйткені, қазақ билеушілері Шығыс Дешті Қыпшақтың біраз бөлігінің жеке дара билей бастады. Көршілес ел хандары арасында да абыройы асқақтай бастайды [8, 15 б.].

XVI ғасыр қазақ дипломатиясының дамуындағы және әскери мемлекет құрудағы маңызды кезең болды. Одан бөлек, Қазақстан үшін ішкі экономикалық, әлеуметтік және саяси факторлармен байланысты терең дағдарыс уақыты болды. Бұл жағдай халықаралық ахуалға да өз әсерін тигізбей қоймады. Хандар үшін жаулап алған жерлерін сақтап қалу қиынға соғып, қарсыластары қазақтарға қарсы бірлестіктерді белсенді ұйымдастырды. XVI ғасырдың екінші жартысында билікке Хакназар хан келгенде оқиға Қазақ хандығының пайдасына шешіле бастайды. Ол бірқатар реформалар жүргізіп, мемлекеттік басқару жүйесі мен әскерді айтарлықтай нығайтады. Сонымен бірге, Хакназар уақытында (1548-1580) басты назар сауда орталықтары болып табылған Сырдария маңындағы бай қалаларға бөлінеді. Осы жер-

лер үшін қазақтар алдымен шайбанидтермен, кейін аштарханидтермен күреске түседі [7]. Қазақтардың шайбанидтермен өзара қарым-қатынастарының сипаты айтарлықтай тығыз және әртарапты болған. Әскери қатығыстар достастық пен ынтымақтастық кезеңдерімен ауыстырылып, некелік одақтар жасалды. Жақындасу мен бірлестік құруға әлдеқайда мүдделілікті қазақтардан әскери-саяси күш байқаған Шайбанид Абдаллах хан II танытып, өз бәсекелестері орныққан аудандардағы өз билігін нығайтуға қолдануға тырысты. Жоғарыда айтып өткен «сертті одақты» Хақназар ханмен осы мақсатта жасап, екі тарап та бір-бірімен бейбіт қарым-қатынастар сақтар тұруға міндеттелді [5,197 б.]. Өз бастамашысы Хақназардың саясатын жалғастыра отырып, Тәуекел хан (1583-1598) бірқатар жеңістерге қол жеткізеді.

Тәуекел ханның есімін айрықша атап өтуге болады, себебі ол мемлекеттік тәжірибеге династия аралық неке мен әскери-саяси одақтарды енгізді. Мысалы, алғашқы қазақ хандарының бірі ретінде Ресеймен одақ құрып, оны келісіммен бекітті. Кейін шайбанидтермен, ноғай билеушілерімен және т.б. коалициялар құрылды. Бейбітшілік пен ынтымақтастық жө-

ніндегі маңызды келісімдердің бірі ретінде 1598-1599 жж. Қазақ хандығы мен Аштарханид мемлекеті арасында жасалған құжатты айтуға болады.

Аталғандардың барлығы XVI-XVII ғғ. дипломатия Қазақ мемлекеттігінің дамуында маңызды рөл ойнағандығын білдіреді. Жазба деректер, грамота, мөрлерге сараптама жасай отырып, Қазақ хандығының көрші мемлекеттермен дипломатиялық қатынастарының тарихын қайта қалпына келтіруге, өз мемлекетінің мүддесін қорғауда қазақ хандары белсенді қолданған династиялық неке, халықаралық келісімдер секілді халықаралық дауларды шешудің тәсілдері мен барлық дипломатиялық құралдарды зерттеуге көмектесті [7].

Осылайша, Қазақ хандығының көршілес елдермен дипломатиялық қарым-қатынастарының тарихын зерттеу, әсіресе ел мемлекеттігінің алғашқы қалыптасу жылдарында орын алған оқиғалардың толыққанды мәнін түсіну, қандай да сыртқы саяси басымдықтарды таңдаудың себептерін ұғыну және Қазақ хандығының көршілес шет елдерге қатысты сыртқы саясатының даму перспективасын бағалай мақсатында маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Башмаков А.А. От приграничного сотрудничества к евразийской экономической интеграции: сборник научных трудов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. – 216 с.
- 2 Хафизова К.Ш. Проблемы исследования международных отношений казахских ханств, «Цивилизации Великой Степи» (г.Алматы)// <http://e-history.kz/ru/books/library/read/832>
- 3 Мажиденова Д.М. Истоки казахской дипломатии// <http://e-history.kz/ru/expert/view/96>
- 4 Атыгаев Н.А. О дипломатических контактах казахского ханства с мусульманскими государствами (XVI – начало XVIII вв.) / Н. А. Атыгаев // Отан тарихы. – 2015. – Т. 2. – С. 15-22.
- 5 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия: политические, международные и культурные связи (XV-XVII вв.): Дис... д-ра историч. наук. – Алматы, 1997. – 312 с.
- 6 Немного о дипломатии в период Казахского ханства// http://e-history.kz/ru/project/view/3?type=publications&material_id=1229
- 7 Корни казахской дипломатии берут начало в глубокой древности// <http://www.inform.kz/rus/article/2475915>
- 8 Атыгаев Н.А. Казахское ханство в XV – середине XVI века: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алматы, 2003. – 30 с.

References

- 1 Bashmakov A.A. Ot prigranichnogo sotrudnichestva k evrazijskoj jekonomicheskoj integracii: sbornik nauchnyh trudov. – Almaty, KISI pri Prezidente RK, 2013. – 216 s.
- 2 Hafizova K.Sh. Problemy issledovanija mezhdunarodnyh otnoshenij kazahskih hanstv, «Civilizacii Velikoj Stepi» (g.Almaty)// <http://e-history.kz/ru/books/library/read/832>
- 3 Mazhidenova D.M. Istoki kazahskoj diplomatii// <http://e-history.kz/ru/expert/view/96>
- 4 Atygaev N.A. O diplomaticheskikh kontaktah kazahskogo hanstva s musul'manskimi gosudarstvami (XVI – nachalo XVIII vv.) / N. A. Atygaev // Otan tarihy, 2015. – t. 2. – S.15-22
- 5 Abuseitova M.H. Kazahstan i Central'naja Azija: politicheskie, mezhdunarodnye i kul'turnye svjazi (HV-HVII vv.): Dis...d-ra isto-rich. nauk. – Almaty, 1997. – 312 s.
- 6 Nemnogo o diplomatii v period Kazahskogo hanstva// http://e-history.kz/ru/project/view/3?type=publications&material_id=1229
- 7 Kornj kazahskoj diplomatii berut nachalo v glubokoj drev-nosti// <http://www.inform.kz/rus/article/2475915>
- 8 Atygaev N.A. Kazahskoe hanstvo v XV – seredine XVI veka. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata is-toricheskikh nauk. – A., 2003. – 30 s.